

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13847796>

Акмал Самеджанов

“Гидроэнергетика” МЧЖ директори,
e-mail: mahalliy_deputat@mail.ru

Ниёзбек қалъаси – Тошкент қалити

Аннотация. Мақолада Қўқон хонлигининг Ниёзбек қалъаси тарихига доир маълумотлар келтирилиши билан бирга, Тошкент шаҳри ва Қўқон хонлиги учун унинг стратегик аҳамияти, забот этилиши ва натижада Тошкент шаҳрининг истеълочилар томонидан босиб олиниши тўғрисидаги маълумотлар тарихийлик, баён этиш, таржима, манбалардаги маълумотларни таҳлил этиш ва қиёсий таҳлил этиш усули асосида ёритиб берилади. Мақолада ушбу қалъа тўғрисида кўплаб тарихий маълумотлар бирлаштирилиб, ягона маълумотлар базаси шакллантирилмоқда.

Калит сўзлар: Ниёзбек қалъаси, Тошкент, Қўқон хонлиги, Чирчиқ дарёси, Чор Россияси, Бўзсув, Ниёзбек қишлоғи, Авлиёота, Чимкент, Зоҳ ариқ, Хоним ариқ, Толебий, М.Черняев, Амирлашкар, мудофаа.

Тошкентнинг худуди, харбий имкониятларини ўрганиш ишлари Россия империяси томонидан фаоллик билан олиб борилган. Хусусан, 1796 йилда келган рус элчилари “Юнусхўжа бошчилигидаги мустақил Тошкент ҳокимиятига Чимкент, Сайрам, Ниёзбек, Олтинтепа, Қорабулоқ, Сарипун, Темир деган жойлар ва шунингдек, ўнтача қишлоқ қараган”лиги қайд этилади [1, 15-16 б].

Ф.Озодаев ўзининг “XIX асрнинг иккинчи ярмида Тошкент ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тарихидан очерклар” деб номланган асарида Тошкентдан шарқ томонда, Тошкентни сув билан таъминлайдиган Бўзсув, Зах, Хоним каналлари бошларида, Ниёзбек қалъаси жойлашганлиги ва у гидроиншоотларнинг бош ирмоқлари хавфсизлигини таъминлаганлиги, қалъа ва Тошкент ўртасидаги майдонда аҳоли яшаш манзиллари – қишлоқлар бўлмаганлиги, бу ерда фақатгина кам сонли мавсумий қурилмалар мавжудлиги, ушбу ерлардан дехқончилик пайтида фойдаланилганлигини қайд этиб ўтади [2, 22 б].

Чор Россияси томонидан Тошкент беклиги ва Қўқон хонлигини забт этиш учун олиб борилган ҳарбий ҳаракатлар давомида унинг Чирчиқ водийсига ҳам қизиқиши ортиб борган. Тошкент шаҳридан 25 км. узоқликда дарё соҳилидаги Ниёзбек қалъаси бу қизиқишни янада ошириб борди. Бу қалъа яқинида шу номдаги қишлоқ ҳам жойлашган эди. Тошкентдан қалъагача олиб борувчи йўл ҳам Ниёзбек йўли номини олган. Маълумотларга қараганда, XVIII аср охирида унга Тoleбий [Қалдирғочбий]нинг ўғли Ниёзбек асос солган. Бу ерларда унинг отаси ҳарбий қароргоҳини жойлаштирган эди. Қароргоҳ дарёдан ўз сувини оладиган Бўзсув канали бошида ўрнатилган бўлиб, ушбу канални ёпиш ва очиш манипуляциялари орқали Тoleбийда Тошкентга босим ўтказиш имконияти пайдо бўлди. Хусусан, у Бўзсув канали сувидан фойдалангани учун тошкентликлардан ўлпон олганлиги маълум. Тoleбий тошкентликлар ва қозоқ жузлари ўртасида обрўси баланд бўлган, доно ва адолатли киши сифатида талқин этилади. Бир воқеа сабаб у халқ орасида Қалдирғочбий номи билан машхур. 1749 йилда вафот этганидан кейин, у Шайхованди Тоҳур мақбараси олдида дафн этилади. Бугун унинг қабри устида мақбара қад ростлаган.

Манбаларда Тула Алибеков Юқори жуз бийи бўлиб, Тошкентни бошқарганлиги, ўзи Тошкент атрофидаги Саратепада яшаганлиги, қўшни ҳудудда

Қибрай ботир, Байтикъ исмли қариндошлари турганлиги қайд этилади [3, 25 б] [ушбу номлардан Қибрай, Батқўрғон аҳоли яшаш жойлари келиб чиққан].

Манбаларга кўра, Тoleбий қалмиқ хонига бўйсунадиган васал мақомидаги ҳукмдор бўлган. Тoleбий Йўлбарсхон билан биргаликда Тошкентни бошқариб, ундан ўлпон олган. 1 йиллик ўлпон 40 минг тангага тенг эди. 1739 йилда тошкентликлар Йўлбарсхонни ўлдирганидан кейин у бир ўзи Тошкентни бошқарадиган бўлди. Кейинчалик Кусекбек [4, 402-416 б] уни Тошкент ҳукмронлигидан четлатган ва у Тошкентдан чиқиб кетиб, Чирчиқ дарёсининг Бўзсув канали бошланадиган жойда ўрнашган. Шунга қарамай у айрим ваколатларини, шу қаторда Тошкентдан ўлпон олиш ваколатини ўзида сақлаб қолган [5, 82-83 б].

Ушбу воқеалар Ш.Арслановнинг “Сказка Вятского купца о путешествии в Ташкент в 1741-1742 гг.” маълумотида ҳам ёритиб ўтилган. 1741-1742 йиллари Тошкент шаҳрига Россиядан Ш.Арсланов иштирокида савдогарлар келишади ва кўрган-кечирганларини шу номдаги маълумотида баён қилишади. Унда бу йилларда Тошкентнинг аҳволи, Тoleбийнинг таъсирини ёритувчи бир қатор маълумотлар келтирилган. Хусусан, унда Тошкентга савдо молларини олиб бориш ваҳималилиги, ҳам қароқчилар, ҳам амалдорлар томонидан таланаётганлиги қайд этилади. Асарда Тoleбий Тошкентдан ярим кун узокликда Тошкентга Цирцют [Чирчиқ] дарёсидан канал бошланадиган жойда ўзига шаҳарча бунёд этганлиги, бу ерда Кусекбекдан қочганлар ҳам жойлашганлиги ва нон етиштираётганлиги, Тoleбий хоҳласа Тошкентга борадиган канални ёпиб қўйиши ва бошқа томонга буриб юбориши мумкинлигини кўрсатиб ўтган эди [6, 402-416 б].

1784 йилда Тошкентдаги 4 даҳа [Кўкча, Себзор, Шайхонтоҳур ва Бешёғоч] ҳокими ҳукмронлиги барҳам топиб, Шайхонтоҳур даҳаси ҳокими, Шайхованди Тоҳур шайхининг авлодидан бўлган Юнусхўжа мустақил Тошкент давлатига асос солади ва атрофдаги ерларни забт этиш сиёсатини фаоллик билан амалга оширади.

Хусусан, унинг ҳукмронлиги даврида қозоқларнинг юқори жуздан бўлган қабилалари таъсирида бўлган Чимкент, Сайрам, Туркистон, Қурама, Ниёзбек, Олтинтепа, Қорабулоқ, Саурон шаҳарлари ва қишлоқлари забт этилади.

Юнусхўжанинг ўғилларидан бири бўлган Хонхожи Ниёзбек қалъасига қўмондон этиб тайинланади. Кейинчалик, Қўқон хони Олимхон укаси Умар томонидан қўлга олиниб, у Қўқонда қатл этилади.

Тарихчи А.Зияевга кўра, Ниёзбек қалъаси Тошкентни сув билан таъминлайдиган Бўзсув каналини қўриқлаш учун қурилган. Тошкент шаҳрининг кўп асрлик тарихи давомида Тошкентни босиб олиш асносида душманлар тўғон қуриб, Бўзсув ариғини неча марталаб бўғиб қўйишган ва шу тариқа шаҳарликларни мажбуран таслим қилишган. XIX аср бошида Қўқон қўшинлари ҳам шундай йўл тутганди.

Шу боис, мазкур қисмнинг муҳофафасига алоҳида эътибор берилиб, бу ерда 1850 йилларда эскилари ўрнига томонлари тенг бўлмаган тўртбурчак шаклида янги қалъа қурилган эди. 0,7 га майдонли ҳудудга эга бўлган энг узун девор 96 м га чўзилган, девор пойдеворининг эни 10 м гача борган, баландлиги 6 м га етган қалъа теварагига уч томондан эни ва чуқурлиги 6 м дан зовур қазилган.

Чирчиқ дарёсига қараган тўртинчи девор тик қирғоқ билан туташган ва босқин чоғида деярли ошиб ўтолмайдиган бўлган.

Қалъанинг бурчаклари тўплар ва баланд шинаклар учун майдончалари бўлган кенг миноралар билан мустаҳкамланган. Ниёзбек қалъаси арки чорси шаклда бўлиб, жануби-шарқий деворга туташган икки қаторли шинаклар ва бурчак миноралари бўлган бақувват деворлар билан мустаҳкамланган [7, 7 б].

Чирчиқ дарёсининг қирғоғида жойлашган ва Тошкентдан 25 чақирим масофадаги Ниёзбек қалъасининг ушбу салоҳиятидан фойдаланиш мақсадида Чор Россиясининг генерали М.Г.Черняев бошчилигидаги ҳарбий операция бошланади. У 1865 йил 27 апрель куни 9 та рота аскар ва 12 та замбарак билан Ниёзбек

қалъасига яқинлашади. Бу истеҳком тўрт томондан 3 метр баландликдаги қалин девор ва сув тўлдирилган зовур билан ўралган эди. Деворнинг тўрт бурчагида минораси бўлган.

1909 йилда нашр этилган “Ўрта Осиёнинг босиб олинishi тўғрисида тарихий тадрижий маълумотнома” асарида бу қўшин таркиби қуйидагича санаб ўтилган: 1865 йил 29 апрель. Генерал Черняев отряди [8-Ғарбий Сибирь батальонининг 2 та ротаси, йиғма ўқчи батальонининг 4 та ротаси, Ғарбий Сибирь батальонининг 1 та ротаси, 4-Оренбург батальонининг 2 та ротаси, 2 та Оренбург сафарбар батальони, Сибирь пиёда ва отлик артиллериясининг дивизионлари, Сирдарё ҳаракатчан артиллерияси, Ўрол казакларининг бир ярим юзлиги ва ракетачилар командаси] Қўқон хонлигининг Ниёзбек қалъасини олди [8, 106 б]. М.Черняев хоин чувалачилик юзбоши Абдурахмонбек Шодмонбек ўғли бошчилигида элчи юбориб, қалъа бошлиғидан таслим бўлишни талаб этади.

Рад жавоби олингандан кейин, 29 апрель куни эрталаб генерал Качалов бошчилигидаги аскарлар қалъани тўплардан ўққа тутди. Ўша куни соат 3 да Тошкент томонидан 3 минг кишилиқ ватан ҳимоячилари 2 та замбарак билан келиб, генерал Черняев аскарлари билан тўқнашди, бироқ енгилди. Шундан кейин, Ниёзбек қалъасига ҳужум давом эттирилиб, у босиб олинди. 370 сарбоз асир олинди, 6 тўп ва 315 қурол ўлжа сифатида душман қўлига ўтди. Тошкент сувсиз қолдирилди. Ёзга бориб, Тошкент ҳам эгалланди [9, 19-22 б].

Маълумотларга кўра, генерал М.Г.Черняев Ниёзбек қалъасини забт этиб, Тошкентни сувсиз қолдирганидан сўнг шаҳарга яқин жойга жойлашиб, ҳужумга ва қарши ҳужумга тайёргарлик бошлаганида унинг аскарлари томонидан шаҳар ташқарисида боқилган қора молларни ўғирлаб кетиш ҳоллари ҳам қайд этилган [10, 114 б].

“Тарихи Жаҳоннамойи” асарининг муаллифи Аваз Муҳаммад Агтор Хўқандий қалъанинг забт этилишини қуйидагича тавсифлайди: “Ниҳоят, ўн

иккинчи зу-л-ҳижжа ойида кофирларнинг Ниёзбек қалъасини олганлиги тўғрисидаги хабари ҳамма жойга тарқалди. Бу воқеанинг баёни шундай. Шанба 2 куни тунда [ўруслар] ўғридек қалъа деворларидан чиқиб, тўпу туфангларидан созу наво чиқариб, ғафлатда ётганларни уйғотдилар. Тун зим-зиё бўлгани учун кулфатзада кишилар бу даҳшатли воқеадан хабар топиб, баъзилари ўзларини дарёга, баъзилари қалъа деворидан пастга ташладилар, кўплари кофирларга асир тушдилар. Эртасига ранго-ранг қуёш Оллоҳ амри ила бошини осмон даричасидан чиқариб, атрофни соф ва нуроний қилди. Ҳар тарафга паришон аҳволда тарқалган сарбозлар зу-л-ҳижжа, якшанба куни бу хабарни Хўқандга етказдилар. Замона умаролари ва фуқаронинг катта-кичиги бу даҳшатли воқеадан хотирлари паришон бўлди”.

Ниёзбек қалъасини 1935 йилда археолог В.Д.Жуков тадқиқ қилган ва унга кўра, қалъа тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, атрофи тупроқ кўтарма билан ўралган. Қалъанинг устки қисмидан Қўқон хонлиги даврига оид материаллар топилган.

Генерал М.Г.Черняев бошчилигидаги чор қўшинлари томонидан Ниёзбек қалъаси эгалланиши билан [1865] Тошкент аҳолиси сувсиз қолган ва Тошкент камали бошланган [11, Ниёзбек қалъаси]. “Тошкент калити” номини олган Ниёзбек қалъасининг енгилиши Тошкентнинг тақдирини ҳал қилган эди.

Ниёзбек қалъасининг забт этилиши З.А.Илҳомовнинг “Амирлашкар тарихи” монографиясида батафсил ёритилган.

“Иқон жангидан ғалаба билан қайтган Алиқули Амирлашкар Ёқуббек Бадавлат орқали Тошкент ҳокими Мирзо Аҳмад кушбеги ва ҳарбий бошлиқларга шаҳар мудофаасини мустаҳкамлаш ва Ниёзбек қалъасининг ҳам бузилган деворларини қайтадан тузатиб мустаҳкамлашни, зинҳор Тошкент ҳамда унинг атрофларига чор қўшинларининг бостириб келишларига йўл қўймасликни буюриб ўзи Қўқонга қайтади...”.

Абдурахмонбек Шодмон ўғли эса Тошкент шаҳрининг Чувалачи маҳалласидаги уйида туриб, чор қўшинлари қўмондони генерал М.Г.Черняевга

хонликда, хусусан, Тошкент ва унинг атрофларида содир бўлаётган воқеа-ҳодисалардан, хонликнинг ҳарбий имкониятлари чор қўшинларига қарши мудофаа масаласида олиб борилаётган ишлар борасида муҳим ахборот етказиб турган. Абдурахмонбекнинг энг катта хоинликларидан бири Тошкент мудофааси вақтида Бўзсув каналининг тўғонини буздириб, Чирчиқ дарёсига буриб юбориш ҳақида Черняевга “қимматли” маслаҳат берганлиги эди. Бундан хабар топган Султон Саййидхон ва Алиқули Амирлашкар Абдурахмонбекни жазоламоқчи бўлганида, у Тешикқоққа дарвозасидан чиқиб, Черняев хузурига қочиб кетади. Алиқули эса унинг мол-мулкани мусодара қилишга фармон беради...

Хонликнинг ички ҳудудларида, хусусан, Тошкент шаҳрида юзага келган бундай вазият Черняевнинг Тошкентга бўлган юришини тезлаштиришига ва айниқса, Ниёзбек қалъасини босиб олишга бўлган иштиёқини кучайтириб юборди, чунки хоинлар томонидан чор Россияси ҳаракатдаги армияларининг қўмондонлигига Ниёзбек қалъаси Тошкент шаҳрини асосий сув билан таъминловчи тўғон бошига қурилган махсус қалъа эканлиги, агар подшо қўшинлари шу қалъани босиб олиб, Тошкентга борадиган сувни Чирчиқ дарёсига буриб юборса, шаҳар аҳолиси ва мудофаачилари сувсизликдан қийналишлари ва руслар осонлик билан Тошкентни қўлга киритишлари мумкинлиги айтилган эди.

Хоинларнинг бу ахборотларини етарлича ўрганиб чиққан Черняев Тошкентга юришдан аввал Ниёзбек қалъасини босиб олиш ҳаракатига тушган эди.

Ўз навбатида, Алиқули Амирлашкар ҳам Ниёзбек қалъасининг Тошкент шаҳри хавфсизлиги ва мудофааси учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга эканлигини жуда яхши англади. Шунинг учун, у Қўқондан туриб Ниёзбек қалъасининг мудофаа қобилиятини ошириш ва қалъа деворларини мустаҳкамлаш ҳамда бирон-бир кишининг хоинлик қилишига йўл қўймаслигини қалъа бошлиқларига қатъий тайинлайди”.

Аликули Амирлашкар Ниёзбек қалъаси қўмондони Мулла Эрмуҳаммад ҳамда Мулла Йўлдош, Холикул, Тоғабий понсадларга куйидаги мазмунда ўзининг буйруғи акс этган мактубини юборади: “Сизга шуни маълум қиламанки, ушбу мактубни олгач, унда ёзилган ҳар бир вазифани ниҳоятда мукамал қилиб бажаришингиз лозим: Қанғли ва бошқа уруғлардан йигитларни йиғинг ва барчаларини Ниёзбек қалъасига деворларни мустаҳкамлаш ва мудофаа иншоотларини таъмирлаш ишларига юборинг, агар, Ниёзбек қалъасида деворлар ва бошқалар ҳаддан ташқари хароб аҳволда бўлса ва уни таъмирлаш учун қўшимча кучлар зарур бўлса, қалъа кўшинларини ҳам жалб қилишингизга рухсат бераман.

Агар руслар Ниёзбек қалъасига бостириб келса ва қалъа атрофидаги қўрғонларда яшовчи аҳоли руслар томонига ўтиб кетадиган бўлса, уларни жазоланг ва қўрғонларини ёқиб юборинг. Бу қўрғонлардаги барча мол-мулкларни ва чорва молларини ўзингизга олишингиз мумкин, ўлжа олинган барча ёғочларни эса қалъа мудофааси учун зарур бўлган жойларга ишлатинг. Руслар томонига қанча аҳоли ўтиб кетганлигини аниқланг, шунингдек, улардан ўлжа олинган чорва моллари ва бошқа мол-мулкларнинг миқдори ҳақида менга маълумот юборинг.

Сизнинг менга ёзиб юборадиган мактубингизга асосланиб, мен кейинги қиладиган ишларингиз ҳақида кўрсатмаларни бераман, зарур бўлса ўзим ҳам дарҳол кўшин билан етиб бораман.

Ҳозирча эса, Сизнинг ихтиёрингизга Андижон ва Тўрақўрғон бекларини кўшинлари билан биргаликда юбормоқдаман. Умид қиламанки, тез кунларда улар ўз кўшинлари билан Сизга ёрдамга етиб борадилар.

Руслар ҳақида бирор-бир гап эшитсангизлар, дарҳол мени хабардор қилинглр” [12, 89-98 б, 13].

Мулло Юнус Тошкандий Ниёзбек қалъаси мудофааси билан боғлиқ воқеаларни анча батафсил тасвирлайди: “Ҳижрий 1280 йил зул-ҳижжа ойининг 13 кунида 3 рус кўшинлари Ниёзбек қалъасига бостириб келди. Ўша вақтда қалъа

бошлиғи Ботчаботир деган одам эди. Қўш парвоначи Тошкент қўшинлари билан Дўрмонга келди. Кейинги кун тонгда Қўш парвоначи қўшин билан бугунги Қибрай қишлоғи яқинидаги тепаликларга ўрнашди ва чор қўшинларининг ҳаракатларини кузата бошлади. Ботчаботир эса, бир неча замбаракларни олиб, Уймовут ариғи яқинига жойлашди ва душман жойлашган томонга замбараклардан бир неча огоҳлантирувчи ўқ узди.

Шу вақтда чор қўшинлари тўпидан бир нечта отлик қирғизлар ажралиб чиқиб, бугунги Қибрай томонга юрди. Қўш парвоначига руслар орқага чекина бошладилар, деган хабар келди ва у қўшин билан Тошкентга қайтиб кетди.

Қўш парвоначи Тошкентга етиб келиши биланок, руслар орқага қайтиб, Ниёзбек қалъасини эгаллаб олдилар” [14, 80-81 б].

Подшо армияси қўшинлари Тошкентнинг асосий сув манбаи бўлган Ниёзбек қалъасини қўлга киритадилар ва Тошкентга қарши ҳужум қилишда қулай имкониятга эга бўладилар. Ниёзбек қалъасининг босиб олиниши ҳақида ҳарбий вазирга юборилган телеграммада шундай сўзларни ўқиш мумкин: “29 апрелда Черняев Тошкентдан 25 чақирим нарида жойлашган, Чирчиқ дарёси бўйидаги Ниёзбек қалъасини босиб олди. Ниёзбек қалъаси Тошкентни сув билан таъминланишини назорат қилган” [15].

Ниёзбек қалъаси тўғрисида В.Фесенконинг изланишларини ҳам ёритиб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлган бўлар эди. Унга кўра, эски Тошкентнинг Қашқар дарвозасидан ташқаридаги шимоли-шарқий томонга олиб борувчи 25 км га чўзилган йўл қалъага олиб борган. Ушбу қалъа олдида шу номдаги қишлоқ ва тепалик жойлашган. Уччасининг номи ҳам Ниёзбек бўлган. Ниёзбек қалъасидан Тошкентга олиб борувчи йўл ҳам Ниёзбек номи билан тилга олинган. 1917 йилдаги инқилобгача Тошкент уездига Ниёзбек волости бўлган.

В. Фесенко ўз мақоласида Ниёзбек қалъаси қаерда жойлашганлиги юзасидан изланишларини олиб бориб, қуйидаги хулосага келади:

Бугунги кунда Бозсув канали 1943 йил 15 мартда фойдаланишга топширилган Оқ-қовоқ-1 ГЭСнинг қуйи бьефидан бошланади. Бироқ ГЭС ортида ҳам дарё эмас, балки деривацион канал оқиб ўтади. Тарихдан маълумки, Бозсув канали бевосита Чирчиқ дарёсининг ўзидан оқиб чиққан. Бозсув каналининг бош қисми 1908-1912 йилларда янги жойдан қазилган. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, Чирчиқ дарёсининг ирмоғи доимо ўзгариб борган: айрим жойларда кенгайган ёки торайган, чап томонга ёки ўнг томонга қийшайган. XX асрнинг 40 йилларида Чирчиқ шаҳридаги деривация тизими қайта кўриб чиқилган ва янги каналлар қазилган. Тахминларга кўра, Бозсув каналининг бошланиши собиқ “Капролоктам” корхонасининг ишлаб чиқариш майдончаси ҳудудида бўлган. Демак, Толебийнинг ҳарбий қароргоҳи ҳам шу атрофда жойлашган бўлиши мумкин. Бугун унинг бир қисмида православ қабристонини жойлашган.

Бозсув каналини беркитиш билан Тошкентга таҳдид қилиш ҳолатлари ёзма тарихий маълумотларга кўра икки марта содир бўлган: 1808 йилда кўқонликлар Тошкент шаҳрини забт эта олмаганларида Ниёзбек қалъасини босиб оладилар ва ушбу воқеадан 57 йилдан сўнг генерал М.Черняев 1865 йилда ушбу қалъани забт этганида содир бўлган [16].

Чирчиқ шаҳри, электрокимёсаноат корхонаси тарихи тўғрисидаги кўплаб мақолалар ва китоблар муаллифи Чирчиқ шаҳар фахрийси бўлган С.Якубов Бозсув дарёсининг тўғони “Чирчиқ” темир йўл станцияси рўпарасида бўлган деб кўрсатади. “Зах” ва “Хоним” каналлари тўғони ҳам ушбу тарафда бунёд этилганлигини таъкидлайди [17]. Археологлар таъкидлашича, қалъа “Бозсув” темир йўл станциясига яқин жойлашган. Хусусан, “Ниёзбек қалъа [Г.В.Парфенов, Н.Б.Немцова] Бозсув канали бўйида жойлашган, Бозсув темир йўл станцияси яқинида. Пишиқ ғиштдан терилган XVI ёки XVII асрга тааллуқли мақбара иншоот очилган. Топилган сопол идишлар XI-XII асрларга тааллуқли” [18, 33 б].

Маълумотларга кўра, Ниёзбек қалъасидан Тошкентгача олиб борган йўл давомида аҳоли манзиллари бўлмаган. “Тошкентдан 30 верст узоқликда, Бозсув ариғи бошида, Ниёзбек қалъаси бўлган, у шу номдаги замонавий “Ниёзбек” қишлоғига нисбатан ариққа бироз яқинроқ жойлашган. Ниёзбек қалъасидан Тошкентнинг ўзигача бўлган йўл мутлоқ чўл, аҳоли жойлашмаган ердан ўтган ва бугунги Троицк бутун йўли давомида на тепалик қисмда, на Чирчиқ дарёси қирғоқ бўйлари террасасида қишлоқ бўлмаган. Ҳозир бу ерда қатор овуллар жойлашган ва кенг шоли далалари бор” [19, 114 б].

Бугун Чирчиқ шаҳрида Ниёзбек қалъасининг ёдгорликлари сақланиб қолинмаган ва шу боис у қаерда жойлашганлиги тўғрисида турли талқинлар келтирилмоқда. Шаҳар фахрийларининг хотирлашича, бу қалъа айнан собиқ “Капролактама” корхонаси ва унга туташ бўлган ерларда жойлашган. Нима бўлганда ҳам қалъа харобалари, қолдиқлари 1956 йилда ҳам мавжуд бўлган. И.Баишев, В.Массон ўзларининг “Археологические разведки в районе Ташкента” мақоласида келтирган “Тошкент тумани археологик ёдгорликлари харитаси”да “Ниёзбек қалъаси харобалари” жойлашуви кўрсатилган [20, 135 б]. Шунингдек, ушбу мақолада Ниёзбек қалъаси Тошкентдан 28 км. узоқликда Бозсув станцияси [темир йўл станцияси] ўрнида бўлганлиги ишора қилинган.

Юқорида қайд этилганидек, Ниёзбек қалъаси ва Ниёзбек йўлидан ташқари Ниёзбек тепалиги ҳам шу атрофда жойлашган. 1959 йилда ушбу жойда археологик тадқиқотлар олиб борилади. Унга археолог Нина Борисовна Немцова раҳбарлик қилган эди. “Ташкентская правда” газетасида унинг ушбу тадқиқот бўйича маълумоти берилган эди: Ниёзбек тепалигида хўжалик иншооти учун ер текисланиб, тозаланаётганда бульдозер остидаги ер бирданига ўтиради. Археологлар таклиф этилади. Улар ўрта асрларга тааллуқли ғишт билан терилган қудуқ ва бошқа иншоотларни аниқлайдилар.

Ўрганиш давомида кўплаб сополдан тайёрланган идишлар топилиб, улар XI-XII асрга тегишли деб топилган.

Қалъанинг ўзи XI-XII асрда қурилган, балки ундан олдин ҳамдир, деган хулоса қилинади [21].

Қалъа қадимий эканлигини маҳаллий аҳоли яхши билган эди, шу боис у вайрон этилиб, ҳаробага айлантирилганида аҳоли унинг гувалалари, ғиштларини “авлиёлар ўтган жой” деб териб кетишни бошлаган.

1976 йилда нашр этилган расмий манбаларда “Ниёзбек қалъаси харобалари” Чирчиқ дарёсининг ўнг қирғоғида жойлашганлиги кўрсатилган. Ушбу маълумотларга кўра, қалъа Тошкент вилояти ва унинг атрофини сув билан таъминловчи қадимий ирригацион иншоот – Бўзсувни душмандан ҳимоя қилиш учун қурилган [22, 645 б].

Ниёзбек қалъасининг забт этилиши ва унинг оқибатлари тўғрисида генерал М.Г.Черняевнинг ҳисоботлари ҳам аҳамиятли тарихий ҳужжатдир. Бу ҳисобот-маълумотномаларда у ўз истилоларини легаллаштиришга, легитимлаштиришга ҳаракат қилиши билан бирга аскарларининг довюрაკлигини ҳам тез-тез қайтариб туради. Бугунги кун ўқувчиси уларни ўқиш жараёнида ўша даврдаги истилочилар томонидан қўлланилган ҳимоя механизмлари [ўзини оқлаш, истилоларни легаллаштириш, забт этилаётган ҳудуд аҳолисининг ёрдам бериш мурожаатларини қондириш ва ҳок.] бугун ҳеч қандай аҳамиятга эга эмаслигини, аксинча улар истилочини очиқ-ойдин фош қилиб беришини тушуниб етади.

Шу ўринда, генерал М.Г.Черняевнинг кўплаб ҳисобот-маълумотлари орасида айнан Ниёзбек қалъасининг қамал қилиниши ва забт этилиши, сўнг эса Чирчиқ дарёсининг икки йирик ирмоғини буриб юбориб, Тошкент шаҳрига босим ўтказганлиги юзасидан Чор подшосига йўллаган иккита ҳисобот-маълумотноманинг матнини келтиришни жоиз деб топдик.

Генерал Черняевнинг 1868 йил 2 майдаги ҳисобот-маълумотномасидан кўчирма

... Ушбу шаҳарни куч билан эгаллаш учун амалдаги шароитларнинг қулай эмаслигини ҳисоблаган ҳолда, шу билан бирга уни бевосита бизга қарам вазиятга қўйиши кераклигини тушиниб, мен Тошкентни доимо ўз қўлларимда ушлаб туришим учун шаҳар сувларига эгалик қилувчи Ниёзбек қалъасини эгаллашга қарор қилдим.

27 санада Тошкент тўғри йўлидан бурилиб, мен кейинги кун Ниёзбек қалъасига бораётгандим ва қўмондонга қалъани топширишини таклиф қилдим. Рад жавобини олиб, мен ўз ёрдамчим генерал-майёр Качаловга қалъани эгаллаш вазифасини бердим.

Зудлик билан қалъанинг аниқ рекогносцировкасини тайёрлаб, генерал Качалов батареяларни ўрнатиш учун жойни танлади ва кўрсатиб берди, улар шу кечанинг ўзида жойлаштирилди.

Ниёзбек қалъаси Чирчиқ дарёсининг чап қирғоғида, Тошкентдан 25 верст шимоли-шарқда очиқ ва мутлоқ текис жойда жойлашган. У нотўғри тўрт бурчак кўринишида қурилган, девор узунлиги 35, 38, 39 ва 47 сажень ва баландлиги уч сажень. Девор бурчакларида унчалик аҳамиятли бўлмаган вал устида миноралар бўлиб, уларда қуролланган барбетлар ва баланд амбразурлар жойлашган. Қалъа уч томондан кенглиги уч сажень ва чуқурлиги ҳудди шундай бўлган хандақ билан ўралган; Чирчиқ томонга қаратилган девор дарё қирғоғи билан туташган. Хандақ шимоли-ғарбий деворлар олдида қазилган ариқдаги сув билан қулай тўлдирилиши мумкин. Асосидаги девор қалинлиги беш саженгача, юзаси деярли бўрттирилган; барча девор узунлигида бойницалар, айрим жойларда 2 ярус қилиб ўрнатилган. Жанубий бурчакдаги дарвозалар мустаҳкам траверс билан ҳимояланган ва дарё томонидан пиёда одамлар учун ёпиқ йўлакка эга.

Умуман олганда, ушбу қалъа ўзининг жойлашувига кўра ва профилига кўра ҳам хонликнинг энг кучли қалъаларидан бирига тегишли бўлиши керак.

Мудофаа батареялар ўрнатилди: биттаси шимолий бурчакка қарама-қарши ўрнатилиб, 215 ва бошқаси ғарбдагисига қарама-қарши 170 сажень узоқликда жойлаштирилди. Ишлар кун ёришига тугатилди ва батареялар зудлик билан қуроллантирилди: биринчиси ½ пуд мортир ва иккита батарея қуроли билан.

Тонг ёришиши билан бизнинг иккита батареядан зудлик билан ўқ отилиши бошланди. Рақиб барча қурол, милтиқ ва фальконетлардан жуда фаоллик билан жавоб қайтарарди, лекин бизнинг батареяларимиз жуда яқин масофадан ҳаракат қилиб, бир неча соатдан кўп вақтни олмай иккита барбетни тушириб юбордилар ва рақибнинг бошида аҳамиятли даражада заифлашувига, кейин эса артиллерия ўқини тўлиқ тўхтатишига мажбур қилдилар. Милтиқ ва фальконетлардан ўқ узиши бир мунча узоқроқ давом этди, лекин у ҳам кеч тушишидан анча олдин жим бўлди.

Артиллериянинг бундай аёвсиз ҳаракати Ниёзбек гарнизонини бизга зиён етказиши имкониятидан маҳрум қилиб, катта йўқотишларига олиб келган бўлса ҳам, лекин унинг қатъийлигига таъсир қилмади ва унга қалъани топшириши тўғрисида иккинчи бор юборилган таклифни рад этди, балки Тошкентдан тезкор ёрдамга умид боғлагандир. Ҳақиқатдан ҳам, куннинг 3-соатида Тошкент томондан Ниёзбекка иккита қурол билан 3000 сондаги қўшин тортиб келинаётганлиги, рақиб пикетлари бизнинг пикетларимиз билан кўчиб ўтганлиги тўғрисида хабар олинди.

Ушбу хабарни олганимдан кейин, мен лагердан 5-ротанинг ½ қисми ва 4 та қурол билан чиқиб, 3 верст юриб, яқиндаги боғларда ўрнашган рақиб билан учрашдим. Артиллерия ўқи билан рақиб позициясидан чиқариб олинди, 6 верст масофада тезкор тақиб билан эса – қочишга йўналтирилди.

Шу билан бирга қалъани бомбардимон қилиши кучайтирилди. Ушбу қамалга кўп вақт ва ҳарбий захирага эга бўлмай туриб, гарнизоннинг ажойиб қатъийлигини кўриб, кечка бориб деворни қулатиши ва қалъани шиддат билан забт этиши учун батареяларни яна иккита қурол ва фугас дастгоҳлар билан кучайтириши зарурлиги

тан олинди. Бир неча соат ўтганидан кейин шимолий-ғарбий девор тўлиқ буздирилди, ҳужум қилаётган қисм вал устига бемалол чиқиши мумкин эди.

Қалъа гарнизони тақдир ҳужуми яқин эканлигини англаган ҳолда ва унга ёрдамга юборилган қўқонликларнинг чекинганлигидан хабар топиб, иккиланиб, биз билан музокараларга ўтди – ўша 29 сананинг кечки соат 10:00 да қалъани тоширди.

Бизнинг трофейларимиз - 370 киши - ҳарбий асирлар, 6 та катта калибрдаги қуроллар, 7 та фальконетлар, 315 та милтиқ, 105 та шашка ва кўплаб граната, ядро, картеч ва порохлар.

Бизнинг йўқотишларимиз - қўйи мартабадагиларнинг 7 нафари енгил жароҳатланган ва контузияланган.

Ниёзбекни забт этганимиздан кейин Тошкентга муносабатларимиз аниқлаштирилди. Ушбу банд барча муносабатларда ўта муҳим ва мен унинг эгаллишидан бундан кам бўлмаган натижаларга эришиши мумкинлигини кутишга асосларим бор.

Отряддаги барча мартабадагилар ўз мажбуриятларини ҳақиқий бажарганлигига зарур адолат билан қараш керак, Сиз олий паноҳга қамални бошқарган генерал-майор Качалов, қамални амалга оширган муҳандис-капитан Яблонскийнинг хизматларини алоҳида қониқиши билан тасдиқлайман. Ушбу офицерлар қалъа қамалининг асосий бажарувчилари эдилар ва уларнинг ягона меҳнати, бошқариш қобилияти ва шахсий жасурлиги билан бизга муҳим ушбу манзилнинг тез ва муваффақиятли забт этилиши учун биз улар олдида қарздормиз. Ниёзбек қалъаси забт этилишининг бутун шарафи баҳс-мунозарасиз уларга тегишли.

Бундан ташқари, генерал Качалов томонидан тасдиқланган бутун қамал даврида жасурлик ва қатъийлик кўрсатганлар тўғрисида жим тура олмайман: қўшма ўқчи батальон командири майор Де-ла-Кроа, ўша батальон поручик

йўриқчиси Мьяцев ва подпоручик Пузрев, артиллерия поручиги Маевский ва прапоршиқлар Янушев ва Служенко [24, 156-157 б].

Ниёзбек қалъасининг забт этилиши стратегик аҳамиятга эга бўлиб, мақсадли режалаштирилганди. Бу қалъа, айрим муаллифлар қайд этганидек, Чор Россияси ҳарбийларининг Тошкент томон юришида йўл-йўлакай шунчаки босиб олинмади. Ушбу қалъани забт этишда тошкентлик сотқинлардан ёки ўша давр Чор Россияси ҳарбийлари ва тарихчиларининг тили билан айтганда “бизнинг тарафдорларимиз”дан самарали фойдаланилди.

1865 йилда Ниёзбек қалъасини забт этишда генерал М.Г.Черняев ҳужуми доирасида берган биринчи топшириқларидан бири ирригацион иншоотларни буздириш билан боғлиқ эди. Ушбу иншоотларнинг бузилиши Тошкент шаҳрини қисқа муддатда забт этиш имкониятини берган эди. А.И.Добромисловга кўра, Ниёзбек қалъаси Бозсув ва Зоҳарик сув тўғонлари ҳимоясини ташкил этиб келган ва унинг забт этилиши ушбу тўғонларнинг буздирилишига олиб келди. Қирғизқулоқ қишлоғи яқинида Зоҳарик тўғони буздирилиб, унинг сувлари Бозсувга ва қисман Чирчиқ дарёга йўналди. Бозсув канали шунча катта миқдорда сувни қабул қилиш имкониятига эга бўлмай, қирғоқлари бузилиб, сувлари дарёга чиқиб кетади. Ниёзбек тўғони алоҳида топшириқ билан буздириб ташланди. Натижада Чирчиқ дарёсининг ўнг тарафидаги ирригацион тизим издан чиқди. Бу ҳолат эса аҳолининг кунадлик ҳаётига салбий таъсир кўрсатди ва бир неча бор тегишли раҳбариятга мурожаатлари натижасида 1868-1869 йиллардагина бузилган сув тизимини тартибга келтириш ишлари бошлаб юборилди, Ниёзбек тўғонлари эса тикланди [25, 136-138 б].

А.П.Хорошин ўзининг 1876 йилда нашр этилган “Сборникъ статей касающихся Туркестанского края” асарида Ниёзбек тўғони тўғрисида маълумот бериб ўтган. Унда қуйидаги сатрлар бор: “Тошкент Бўзсув сувида жойлашган, у Ниёзбек тарафда Чирчиқ дарёсидан чиқади, бу жой Тошкентдан 40-50 масофа

юқорида. Тошкентликлар ушбу дарёда ҳар йили ўша жойида тўғон бунёд этадилар ва шундай тартибда шаҳар ва унинг ҳудудларини сув билан таъминлайдилар. Бўзсув бутун шаҳар орқали ўтади, диаметра 10 верстгача тенг, ва ҳар бир ҳовли ва боғни суғорадиган кўплаб ариқларга тақсимланган. Оқсоқолларнинг яхши эмаслиги учун у аҳмоқона мустаҳкамланган ёки биз эгаллашимизгача Тошкент кўплаб маротаба ҳарбий тўқнашувлар остида қолганлиги боис айрим ҳолларда аҳоли сувга эҳтиёж сезган, чунки тўғонисиз Чирчиқ Бўзсувга сув бермайди ва шаҳар ариқлари курук қолади. Лекин тинч даврда тўғонни таъмирлаш аҳолидан йиғилган пул эвазига тезда амалга оширилади, ҳарбий даврда Тошкент шаҳрида кўп бўлмаган кудуқлар очилади [26, 78-79 б].

Шундай қилиб, Ниёзбек қалъаси Қўқон хонлигининг муҳим ирригацион иншоотларини ҳимоя қилиш билан бир қаторда, “Тошкент калити” сифатида муҳим ҳарбий стратегик аҳамиятга эга бўлган, унинг забт этилиши ўз вақтида қўқонликлар (1810 й.)га ва кейинчалик руслар (1865 й.)га Марказий Осиёнинг стратегик манзили – Тошкент шаҳрини забт этишга имконият яратди. Ўрта асрлар, Собиқ умумиттифоқ даврида ва бугун ҳам Чирчиқ шаҳрида ҳарбий қисмлар жойлашган ва бу бежиз эмас. Чирчиқ шаҳрининг стратегик аҳамиятини ўрганиш нафақат тарихчилар, балки стратегия, конфликтология мутахассислари учун ҳам қизиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Зияев Ҳ. Тошкентнинг Россияга қўши олиниши. – Тошкент: “Фан”, 1967. Б. 15-16.
2. Озодаев Ф. XIX асрнинг иккинчи ярмида Тошкент ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тарихидан очерклар. – Фанлар академияси нашриёти, Т.: 1959, Б. 22.
3. Гроденковъ Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыръ-дарьинской области. Т.1. Юридическiй бытъ. – Ташкентъ. Типо-Литографiя С.И.Лахтина. 1889. С.25.

4. Арсланов Ш. Кусекбекни Тошкентда хон ўрнида ўтирган деб таништиради. Манба: Арасланов Ш. Сказка Вятского купца о путешествии в Ташкент в 1741-1742 гг. / Излож. Н. Оглоблина // Русский архив, 1888. – Кн. 2. – Вып. 8. – С. 402-416.
5. История Ташкента. С древнейших времен до победы февральской буржуазно-демократической революции. – Т., “Фан”. 1988. С. 82-83.
6. Арасланов Ш. Сказка Вятского купца о путешествии в Ташкент в 1741-1742 гг. / Излож. Н. Оглоблина // Русский архив, 1888. – Кн. 2. – Вып. 8. – С. 402-416;
7. Зияев А. XIX асрда Тошкент истехкомлари // Мозийдан садо. 2009. – 2 [42]-сон. – Б. 7.
8. Мажид Ҳасаний. Юрт бўйнидаги қилич ёки истило. – Т.: “Адолат”, 1997 й., Б. 106
9. Самеджанов А., Якубов М., Дастиров Р. Чирчиқ – келажакка интилаётган шаҳар. – Т.: “Инновация Зиё”, 2000. Б. 17-22
10. Арсеньева С.Д. Царь освободитель // Царствующий домъ Романовыхъ, выпуск X. – С.-Петербургъ, Сунодальная Типографія. 1912., С 114.
11. “Тошкент” энциклопедияси. – 2009. Ниёзбек қалъаси.
12. Илҳомов З.А. Амирлашкар тарихи. Монография. – Т.: 2008. Б. 89-98.
13. ЎзР МДА. 715-ф., 1-р., 29-й.ж. 265-в.
14. Мулло Юнус Тошкандий хотиралари. – Б. 80-81. Алишер Навоий номидаги давлат кутубхонаси. Китоб шифри: В 961-3.
15. ЎзР МДА. 715-ф., 1-р., 29-й.ж. 304-в.
16. Виктор Фесенко. Голова Бозсу и крепость Ниязбек. Топоним Ниязбек // <https://mytashkent.uz/2016/11/19/golova-bozsu-i-krepost-niyazbek/>
17. Якубов С. Как это было // газета “Кимёгар”, 04.08.1995. №25.
18. Шишкин В.А. Узбекистанская археологическая экспедиция АН УзССР [полевые работы 1956-1959] // История материальной культуры Узбекистана. – Т.: Вып. 2, 1961. С. 33.

19. Скворцов Е.А. Из прошлого ирригации Ташкентского района // Вестник ирригации. №1, Апрель, 1926. Изд. Водхоза Средней Азии. С. 114.
20. Баишев И., Массон В. Археологические разведки в районе Ташкента//Археология Средней Азии. Вып. LXXXI, книга 12. Изд. САГУ. – Т.: 1956. С. 135.
21. Раскопки средневековой крепости [на Ниязбекской возвышенности г.Чирчика] // “Ташкентская правда” газетаси, 16 октября 1959 г.
22. Ўзбекистон Совет Энциклопедияси. – Т.7, – Тошкент, 1976. Б. 645.
23. Завоевание Туркестана. Заметки по среднеазиатскому вопросу, Д. И. Романовского. – Санкт-Петербург, 1868. С. 156-157 / *Ўзбек тилига тарж. А.Самеджанов.*
24. Добромисловъ А.И. Ташкентъ въ прошломъ и настоящемъ. Исторический очерк. – Ташкентъ. Типо-лит. О.А.Порцева. 1912., С. 136-138.
25. Хорошхин А.П. Сборникъ статей касающихся Туркестанского края. – С.-Петербургъ. Типографія и хромолитографія А.Траншеля. 1876., С. 78-79.

Аннотация. В статье приведены сведения об истории кокандской крепости Ниязбек, а также о ее стратегическом значении для города Ташкента и Кокандского ханства, ее завоевании и, как следствие, оккупации города Ташкента завоевателями. Статья формируется методом исторического анализа, описанием, переводами текстов, сравнительным анализом. Статья объединяет множество исторических сведений об этой крепости и формирует единую базу данных о ней.

Ключевые слова: крепость Ниязбек, Ташкент, Кокандское ханство, река Чирчик, Царская Россия, Бозсув, село Ниязбек, Авлиё-ота, Шымкент, канал Зах, канал Ханым, Толеби, М. Черняев, Амирлашкар, оборона.

Annotation. The article provides information about the history of the Kokand fortress Niyozbek, as well as its strategic importance for the city of Tashkent and the

Kokand Khanate, its conquest and, as a consequence, the occupation of the city of Tashkent by the conquerors. The article is formed by the method of historical analysis, description, translations of texts, and comparative analysis. The article combines a lot of historical information about this fortress and forms a single database about it.

Key words: Niyazbek fortress, Tashkent, Kokand Khanate, Chirchik river, Tsarist Russia, Bozsuv, Niyazbek village, Avliyota, Shymkent, Zakh canal, Khanym canal, Tolebi, M. Chernyaev, Amirlashkar, defense.